

An Examination of the Impact of *Dhikr* on the Elevation of Social Ethics¹

Faraj Talashan¹

Yousef Omraninejad²

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran (Corresponding Author).

Email: f.talashan@yu.ac.ir

2. PhD Graduate, Department of Islamic Studies, Islamic Azad University, Yasouj Branch, Yasouj, Iran.

Email: usef.omraninejad@iau.ir

Abstract

The term *dhikr* (remembrance) in the Holy Quran, as one of its key concepts, plays a central role in spiritual guidance and moral education. Beyond establishing a deep connection with God, *dhikr* is introduced as an effective tool for reforming attitudes and promoting social ethics. This study, adopting an analytical and comparative approach, aims to examine the influence and role of *dhikr* in strengthening and elevating social moral values. It seeks to explain the impact of this Quranic concept on human relationships and social cohesion. The findings indicate that *dhikr*, as a dynamic and continuous process, contributes to the advancement of social ethics and the development of a moral-oriented society by preventing moral vices and social corruption (avoiding heedlessness, forgetfulness, and ignorance), enhancing piety and fear of disobedience to God, soothing

1. Talashan, F. (2025). The impact of *dhikr* on the elevation of social ethics. *Islam and Social Studies*, 13(48), pp. 65-91.

<https://doi.org/10.22081/jiss.2025.70625.2119>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). * **Type of article:** Research Article

▣ **Received:**2024/12/28 • **Revised:**2024/04/07 • **Accepted:**2025/04/19 • **Published online:** 2025/08/07

© The Authors

hearts and fostering social tranquility, strengthening the spirit of empathy and social cooperation, responding to social needs, and reinforcing a sense of responsibility, perseverance, and resilience. It can thus play a significant role in shaping social identity and creating an ideal society based on moral and spiritual values.

Keywords

Dhikr, social values, moral values, social tranquility.

بررسی تأثیر ذکر در تعالی اخلاق اجتماعی^۱

فرج تلاشان^۱ یوسف عمرانی نژاد^۲

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران (نویسنده مسئول).

Email f.talashan@yu.ac.ir

۲. دانش آموخته دکتری، گروه معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج، یاسوج، ایران.

Email: usef.omraninejad@iau.ir

چکیده

واژه «ذکر» در قرآن کریم به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی، نقشی محوری در هدایت معنوی و تربیت اخلاقی انسان ایفا می کند. ذکر، علاوه بر ایجاد ارتباط عمیق با خداوند، به عنوان ابزاری کارآمد در اصلاح نگرش ها و ارتقای اخلاق اجتماعی معرفی شده است. پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی و تطبیقی و با هدف بررسی تأثیر و نقش ذکر در تقویت و تعالی ارزش های اخلاقی اجتماعی در تلاش است تا تأثیرات این مفهوم قرآنی را بر روابط انسانی و انسجام اجتماعی تبیین نماید. نتایج پژوهش نشان می دهد که ذکر، به عنوان یک فرایند پویا و مستمر، زمینه ساز تعالی اخلاق اجتماعی و جامعه ای اخلاق مدار از طریق پیشگیری از رذایل اخلاقی و فساد اجتماعی (دوری از غفلت، دوری از نسیان، دوری از جهالت)، تقویت تقوا و ترس از نافرمانی الهی، تسکین دل ها و ایجاد آرامش اجتماعی، تقویت روحیه همدلی و تعاون اجتماعی، پاسخگویی به نیازهای اجتماعی و تقویت حس مسئولیت، استقامت و پایداری است و می تواند در جهت شکل دهی هویت اجتماعی و ایجاد جامعه ای آرمانی مبتنی بر ارزش های اخلاقی و معنوی مؤثر باشد.

کلیدواژه ها

ذکر، ارزش های اجتماعی، ارزش های اخلاقی، آرامش اجتماعی.

۱. تلاشان، فرج؛ عمرانی نژاد، یوسف (۱۴۰۴). بررسی تأثیر ذکر در تعالی اخلاق اجتماعی. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۳(۴۸)، صص ۶۵-۹۱.

<https://doi.org/10.22081/jiss.2025.70625.2119>

■ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران) © نویسندگان

■ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۸ ■ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۱/۱۹ ■ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۳۰ ■ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۵/۱۶

طرح مسئله

واژه «ذکر» به عنوان یکی از مفاهیم بنیادین و کلیدی قرآن کریم، در زمینه‌های گوناگون از جمله اعتقادات، اخلاق و عبادات نقش بسزایی دارد. این مفهوم قرآنی نه تنها به عنوان وسیله‌ای برای تقویت ارتباط معنوی و روحانی انسان با خداوند متعال شناخته می‌شود، بلکه به عنوان ابزاری قدرتمند در تعالی اخلاق اجتماعی نیز مورد تأکید قرار گرفته است. ذکر، با یادآوری نعمت‌های الهی، مسئولیت‌های انسانی و اصول اخلاقی، می‌تواند انسان‌ها را از غفلت نجات داده و آنان را به مسیر تحقق ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی سوق دهد. در جوامع انسانی، اخلاق اجتماعی یکی از ارکان اساسی پایداری، انسجام و پیشرفت محسوب می‌شود. ارزش‌های اخلاقی مانند صداقت، انصاف، عدالت و همکاری نقش بی‌بدیلی در بهبود روابط انسانی، افزایش اعتماد متقابل و کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی ایفا می‌کنند. با این وجود، شرایط متغیر فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در جوامع امروزی گاه موجب تضعیف این ارزش‌ها و رشد انحرافات رفتاری می‌شود. در چنین فضایی، توجه به ذکر و یاد خداوند، به عنوان عنصری کلیدی در هدایت انسان‌ها و اصلاح نگرش‌ها، می‌تواند گره‌گشای بسیاری از مشکلات اخلاقی و اجتماعی باشد. ذکر در قرآن کریم به عنوان ابزاری برای بیداری فطرت انسانی و بازگرداندن انسان به مسیر الهی معرفی شده است. این مفهوم با تقویت خداشناسی، توجه به مسئولیت‌های انسانی و تقوا، مسیر رشد و تعالی فردی و اجتماعی را هموار می‌سازد. آیه شریفه «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد، ۲۸) به خوبی بر نقش ذکر در ایجاد آرامش روحی، اصلاح نیت‌ها و تقویت بنیان‌های اخلاقی تأکید دارد. آرامشی که از ذکر خداوند حاصل می‌شود، تأثیری مستقیم بر رفتارهای فردی و اجتماعی دارد و موجب می‌شود انسان‌ها با رویکردی مثبت‌تر و اخلاق‌مدارتر با یکدیگر تعامل داشته باشند. از سوی دیگر، ذکر خداوند نقش بازدارنده‌ای در برابر غفلت، گناه و ناهنجاری‌های اخلاقی دارد. این مفهوم می‌تواند روحیه مسئولیت‌پذیری، عدالت‌خواهی و نوع‌دوستی را در افراد تقویت کرده و زمینه را برای شکل‌گیری یک جامعه اخلاق‌مدار فراهم آورد. ذکر با یادآوری اصول اخلاقی و ارزش‌های الهی، افراد

را به مشارکت در ساخت جامعه‌ای عادلانه، متعهد و همدل تشویق می‌کند. در شرایطی که جوامع بشری با چالش‌هایی نظیر نسیان، غفلت، جهل، خودمحوری و کاهش حس مسئولیت‌پذیری مواجه‌اند، بررسی دقیق و علمی تأثیر ذکر در ارتقای اخلاق اجتماعی ضرورتی انکارناپذیر به نظر می‌رسد. این پژوهش با هدف پاسخ به پرسش‌هایی اساسی نظیر «ذکر چه نقشی در بازسازی و ارتقای اخلاق اجتماعی ایفا می‌کند؟»، «چگونه می‌توان از این مفهوم قرآنی برای کاهش آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی بهره گرفت؟» و «ذکر چگونه می‌تواند به ایجاد جامعه‌ای اخلاق‌مدار، پویا و متعالی کمک کند؟» به تحلیل ابعاد مختلف این موضوع خواهد پرداخت. همچنین، بررسی تأثیر ذکر بر فرآیندهای روانی و معنوی و ارتباط آن با اصلاح تعاملات اجتماعی، می‌تواند افق‌های تازه‌ای در زمینه تحقق جامعه‌ای مبتنی بر اخلاق و ارزش‌های الهی پیش روی ما بگشاید. در رابطه با تأثیر و نقش ذکر پژوهش‌هایی مورد مذاقه قرار گرفته‌اند که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تحریری و نجفی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «ذکر خداوند و نقش تربیتی آن در هویت‌شناسی و تکامل انسان» ذکر را به سه نوع زبانی، قلبی و عملی تقسیم می‌کنند و بهترین نوع آن را ذکر عملی می‌دانند. به نظر آن‌ها، با استمرار در ذکر عملی، انسان به هماهنگی بین گفتار، نیت و عمل می‌رسد. این هماهنگی باعث می‌شود که عبودیت خداوند در تمام ابعاد زندگی فرد نمایان شود. در نتیجه‌ی این هماهنگی، فرد به شناخت عمیق‌تر از خود و رشد معنوی دست می‌یابد.

- کاهنده (۱۴۰۰) در پژوهش خود به دنبال یافتن مصادیق مختلف ذکر خداوند در قرآن و روایات بوده و معتقد است هر عملی که انسان را به یاد خدا بیندازد و ارتباط او را با خداوند تقویت کند، ذکر محسوب می‌شود. این اعمال شامل تلاوت قرآن، نماز، ذکر و دعا، تسبیح و تنزیه الهی و حتی ازدواج نیز می‌شود که با آن‌ها، انسان به آرامش درونی دست می‌یابد، اضطراب و نگرانی‌هایش کم می‌شود.

- کاهنده (۱۴۰۰) در پژوهش خود با استناد به آیات و روایات، مصادیق ذکر خدا را شناسایی و نقش تربیتی آن را در ایجاد آرامش بررسی کرده است. وی اعمالی مانند

تلاوت قرآن، نماز، دعا و حتی ازدواج را از مصادیق ذکر می‌داند. از دیدگاه او، ذکر خدا موجب آرامش درونی، کاهش اضطراب و تقویت نگرش امیدوارانه به زندگی می‌شود.

- یافته‌های تحقیق نقیب‌زاده و حسینی (۱۳۹۹) با عنوان «نقش ذکر در شکوفایی فطرت الهی انسان از دیدگاه قرآن کریم، نشان داد، هرچه میزان ذکر و توجه انسان به خداوند بیشتر و عمیق‌تر شود، معرفت شهودی او نسبت به حقایق الهی افزایش یافته و در نتیجه، فطرت الهی درونی او بیدارتر و شکوفاتر خواهد شد. این امر آثار روشنی همچون نورانیت دل، بصیرت و نزدیکی به خداوند را در زندگی افرادی که به ذکر مشغول‌اند، آشکار می‌سازد.

- یافته‌های پژوهش حسین‌زاده و محمدجعفری (۱۳۹۸) نشان داد ذکر و دعا هر دو برای سلامتی مفید هستند. ذکر بیشتر به آرامش ذهن، روح و سلامتی جسم کمک می‌کند. دعا هم برای پیشگیری از بیماری و درمان آن مفید است، مخصوصاً زمانی که انسان در شرایط سخت قرار گرفته است.

- فاضلی دهکردی و رضوان‌خواه (۱۳۸۹) به رابطه ذکر، انس با قرآن و تربیت اخلاقی پرداخته‌اند و ذکر را عامل تقرب به خدا می‌دانند. با توجه به آنچه بیان شد، پژوهش‌های پیشین بیشتر بر آثار فردی ذکر تمرکز داشته‌اند، اما این مطالعه به تأثیر آن بر تعالی اخلاق و تقویت ارزش‌هایی اجتماعی می‌پردازد. نتایج آن می‌تواند در ارتقای اخلاق اجتماعی مؤثر باشد.

تحلیل مفهومی و تفسیری ذکر

واژه «ذکر» یکی از مفاهیم کلیدی در قرآن کریم است. در زبان فارسی، کلمه «ذکر» معانی مختلفی دارد. به طور کلی، «ذکر» به معنای یاد کردن، گفتن و بیان کردن چیزی است. این کلمه می‌تواند به حدیث گفتن، نام بردن از کسی یا چیزی، تعریف کردن از یک داستان یا حکایت، بر زبان آوردن، حفظ در خاطر، دعا، نماز و به طور کلی هر نوع بیان کلامی اشاره داشته باشد (دهخدا، ۱۳۷۷؛ عمید، ۱۳۹۰، ص ۵۴۹). برخلاف بسیاری از

واژگان قرآنی که نیازمند تفسیر و تشریح عمیق هستند، معنای ذکر در نگاه اول نسبتاً روشن به نظر می‌رسد و عموماً به یادآوری خداوند و صفات متعالی او تعبیر می‌شود. بااین حال، معنای عمیق‌تر ذکر به مراتب ایمان و معرفت افراد بستگی دارد و در فرآیند تکامل روحی انسان رشد و تحول می‌یابد. راغب اصفهانی در مفردات ذکر را حالتی برای نفس می‌داند که به واسطه آن انسان می‌تواند معرفت خود را حفظ کند. او ذکر را به دو نوع تقسیم می‌کند: ذکر قلبی و ذکر زبانی که هر یک می‌توانند از سر فراموشی یا با استمرار و حضور قلب باشند. علاوه بر این، ذکر به معنای سخن نیز به کار می‌رود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۲۸؛ فیومی، ۱۴۱۴ق، ص ۲۰۸) علامه طباطبایی نیز ذکر را به دو معنای «در برابر غفلت» و «در برابر نسیان» تقسیم می‌کند. وی تأکید می‌کند که ذکر زبانی اثر ذکر قلبی است و یادآوری حقیقی از دل برمی‌خیزد. او در تحلیل آیات متعدد، مراتب مختلف ذکر را بررسی می‌کند، از جمله آرامش قلبی در اثر یاد خدا (رعد، ۲۸)، ذکر در دل همراه با تضرع و خشوع (اعراف، ۲۰۵) و ذکر باطنی شدیدتر از ذکر لفظی (بقره، ۲۰۰) (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱، صص ۵۱۰-۵۱۱). با توجه به آنچه بیان شد، ذکر به عنوان یکی از مفاهیم بنیادین قرآن، جایگاهی رفیع در هدایت و تربیت انسان دارد. این مفهوم نه تنها از طریق ذکر زبانی، بلکه با اثرگذاری بر قلب و عقل، انسان را به سوی خداشناسی، تقوا، و کمال معنوی سوق می‌دهد.

نقش و تأثیر ذکر در تعالی اخلاق اجتماعی

قرآن کریم بارها به تأثیر ذکر در بیداری انسان‌ها اشاره و آن را وسیله‌ای برای حفاظت در برابر رذائل اخلاقی مانند غفلت، نسیان، جهالت و عدم ترس از نافرمانی خداوند و تقویت و ارتقای تربیت اخلاقی جامعه می‌داند. این تأثیرات را می‌توان در چند بُعد مختلف بررسی کرد:

۱. پیشگیری از رذائل اخلاقی و فساد اجتماعی

یکی از آثار مهم ذکر الهی، پیشگیری از رذائل اخلاقی و فساد اجتماعی است. در

آیه «وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ» (ابراهیم، ۵) خداوند به پیامبران فرمان می‌دهد که مردم را به یاد روزهای خداوند (روزهای آزمون و حساب) بیندازند. یادآوری این ایام الهی باعث می‌شود که انسان‌ها از گناهان و رذائل اخلاقی مانند دروغ‌گویی، خیانت، ظلم و فساد دوری کنند. در جوامع مبتلا به فساد اقتصادی، افراد ممکن است برای به دست آوردن ثروت‌های نامشروع دست به اقدامات غیراخلاقی بزنند. اگر مردم این جوامع در یاد خدا غرق باشند، چنین رفتارهایی در آن‌ها کمتر دیده می‌شود، زیرا اعتقاد به محاسبه الهی و روز قیامت، مانع از ارتکاب این گناهان می‌شود. در دوران‌هایی که ظلم و فساد اجتماعی در جوامع گسترش می‌یابد، آیات قرآن که به یاد خدا و روز قیامت اشاره دارند، می‌توانند به عنوان یک راهکار اخلاقی عمل کنند. به طور مثال، در جوامعی که فساد سیاسی رواج دارد، مردم با یادآوری وعده‌های الهی و لزوم پاسخگویی در روز قیامت، به مقابله با ظلم و فساد می‌پردازند. در قرآن کریم آمده است: «فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ» (سجده، ۱۴) این آیه به کسانی که در دنیا فراموش کرده‌اند که در روز قیامت باید پاسخگو باشند، هشدار می‌دهد. اگر مردم به این حقیقت اعتقاد داشته باشند که در قیامت باید جوابگوی اعمال خود باشند، به طور طبیعی از ارتکاب گناهان اقتصادی و دزدی‌های نامشروع و غیره پرهیز می‌کنند. وقتی گفته می‌شود خداوند بنده‌ای را فراموش می‌کند، منظور این است که او از آن بنده دست می‌کشد و او را به حال خود رها می‌کند. این به معنای بی‌اعتنایی و عدم حمایت از سوی خداوند است. اما این به هیچ وجه به معنای فراموشی خداوند نیست، زیرا خداوند به همه چیز دانا و آگاه است. (قرشی، ۱۳۷۵، ج ۸، ص ۲۹۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۷، ص ۱۳۹) از جمله رذائل و مفاصلد اجتماعی که متأثر از فراموشی ذکر الهی هستند، عبارت‌اند از:

۱-۱. دوری از غفلت

غفلت، وضعیتی است که در آن انسان از حقایق هستی و ارزش‌های معنوی غافل شده و به امور دنیوی و گذرا دل می‌بندد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۶۰۹) این وضعیت، مانع از بیداری فطرت و رشد معنوی انسان‌ها می‌شود. ذکر و یاد خدا، با ایجاد ارتباط معنوی

بین انسان و خداوند، موجب بیداری قلب و روشنائی بصیرت می‌شود. قرآن کریم با تأکید بر اهمیت ذکر و یاد خدا، راهکارهایی برای رهایی از این وضعیت ارائه می‌دهد. در آیه شریفه «وَلَا تُطِغْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا» (کهف، ۲۸)، در این آیه شریفه خداوند از پیروی کسانی که قلبشان از یاد او غافل است، نهی می‌کند، زیرا این غفلت انسان را نیز به ورطه فراموشی و گمراهی می‌کشاند. «اغفال قلب» که به معنای مسلط شدن غفلت بر قلب و فراموشی یاد خداست، نتیجه روی گردانی آگاهانه از حق یا مجازاتی الهی برای عنادورزی با حقیقت است. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۳، ص ۳۰۴) این وضعیت در آیه «إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا» (کهف، ۵۷) نیز اشاره شده که قلبشان از یاد خدا غافل شده و به طور طبیعی به دنبال ارضای هواهای نفسانی خود می‌روند. در آیه مورد بحث، عبارت «و اتبع هواه» به این معناست که فرد غافل، به جای پیروی از دستورات الهی، از خواسته‌های نفسانی خود پیروی می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۳، ص ۳۰۴) واژه «فرط» در این آیه، به معنای زیاده‌روی در پیروی از هواهای نفسانی و دور شدن از مسیر حق است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶، ص ۷۳۹) افرادی که به هواهای نفسانی پیروی می‌کنند، از تعادل خارج شده و به افراط و تفریط می‌گیرند. در مقابل، مؤمنان واقعی با وجود کمبود مالی، قلبی سرشار از عشق به خدا دارند و همواره او را یاد می‌کنند، درحالی‌که ثروتمندان مغرور با وجود دارایی‌های فراوان، خدا را فراموش کرده و زندگی‌شان مملو از افراط و اسراف است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۲، ص ۴۱۷). یاد خدا در قرآن دو اثر مکمل بر قلب مؤمن دارد: در سوره انفال، «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ» (انفال، ۲) یاد خدا موجب ترس و خشیت از کیفر الهی می‌شود و در آیه ۲۸ رعد، یاد خدا با توجه به نعمت‌ها و وعده‌های الهی، آرامش و اطمینان قلب را به همراه دارد. این دو حالت نشان‌دهنده رابطه میان ذکر، امید به رحمت الهی و خشیت از عقاب او است. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶، ص ۴۴۷؛ طوسی، بیتا، ج ۶، ص ۲۴۹) این آیه تأکید دارد که، یاد خدا هم عامل انس و اطمینان در دل مؤمن است و هم موجب ترس و خشیت که هر دو از جلوه‌های ایمان واقعی به شمار می‌روند. قرآن کریم در آیه دیگری انسان را از غفلت برحذر داشته و آن را حالتی می‌داند که در آن،

انسان با وجود بهره‌مندی از قلب، چشم و گوش، از درک حقیقت عاجز می‌ماند: «لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْعَاغِلُونَ» (اعراف، ۱۷۹). برای خروج انسان از این حالت، دستوری عمومی برای همگان صادر نموده و می‌فرماید: «وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْعَاغِلِينَ؛ و در دل خویش، پروردگارت را بامدادان و شامگاهان با تضرع و ترس، بی‌صدای بلند، یاد کن و از غافلان مباش» (اعراف، ۲۰۵) و انسان برای جلوگیری از تعلق افراطی به دنیا و غفلت از قیامت، به ذکر و یادآوری مداوم حقایق الهی نیاز دارد. دل غافل از قیامت نه تنها بیدار نمی‌شود، بلکه از تأثر و اصلاح نیز باز می‌ماند. این آیات بر این نکته تأکید دارند که ذکر، ابزاری ضروری برای زدودن غفلت و بیدار نگه‌داشتن فطرت انسانی و برطرف‌کننده فاصله و حائل میان خلق و خالق است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۸، ص ۳۸۳).

از بارزترین نمونه‌های تأثیر ذکر در تعالی اخلاق اجتماعی و دوری از غفلت ماجرای حضرت ابراهیم علیه السلام است که با ذکر و یاد خدا، در برابر جامعه‌ای که غرق در بت‌پرستی و غفلت بود، ایستادگی کرد و مردم را به توحید دعوت نمود. در ماجرای شکستن بت‌ها، او با استدلال و یادآوری قدرت الهی، مردم را از خواب غفلت بیدار کرد و مسیر حق را به آنان نشان داد و فرمود: «قَالَ أَفَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ؟ أَفِ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ؛ گفت: «آیا جز خدا چیزی را می‌پرستید که هیچ سود و زبانی به شما نمی‌رساند؟ اف بر شما و بر آنچه غیر از خدا می‌پرستید. مگر نمی‌اندیشید؟» (انبیاء، ۶۶-۶۷) همچنین جوانان اصحاب کهف، در جامعه‌ای که گرفتار ظلم و فساد شده بودند، با یاد خدا از غفلت دوری کردند و برای حفظ ایمان خود، به غار پناه بردند. قرآن کریم در وصف آنان می‌فرماید: «إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ ءَامَنُوا بِرَبِّهِمْ وَ زِدْنَاهُمْ هُدًى؛ آنان جوانانی بودند که به پروردگارشان ایمان آورده بودند و بر هدایتشان افزودیم» (کهف، ۱۳). درواقع آن‌ها با ذکر و یاد الهی، از همرنگ شدن با جامعه فاسد پرهیز کردند و خداوند نیز آنان را مورد لطف و حمایت خود قرار داد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۲، ص ۳۶۲) یکی دیگر از بارزترین نمونه‌های تأثیر ذکر در تعالی

اخلاق اجتماعی، واقعه عاشورا است. امام حسین (علیه السلام) و یاران باوفایش، در اوج سختی‌ها و فشارهای روحی و جسمی، لحظه‌ای از یاد خدا غافل نشدند. این ذکر مستمر، نیرویی معنوی در آنان ایجاد کرد که موجب صبر، استقامت و ایثار شد. در شب عاشورا، حضرت زینب (علیه السلام) از خیمه برادرش صدای ذکر و مناجات یاران را شنید و این زمزمه‌های معنوی، فضای اردوی حسینی را به محفل نور و اخلاص تبدیل کرده بود. امام حسین (علیه السلام) نیز بارها بر اهمیت نماز، دعا و ذکر در آن شرایط تأکید کرد و یارانش را به پایبندی به اصول اخلاقی و وفاداری به عهد الهی فراخواند (ابن طاووسی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۲۹؛ طبری، ۱۳۷۵، ج ۷، ص ۳۰۲۱). این توجه به ذکر و یاد الهی نه تنها به یاران امام قدرت تحمل سختی‌ها را داد، بلکه در بعد اجتماعی نیز تأثیر عمیقی بر جامعه بشری گذاشت. این روحیه ذکر و ارتباط با خدا، الگوی پایدار اخلاق اجتماعی شد و نشان داد که چگونه انسان می‌تواند با تکیه بر معنویت، در برابر ظلم ایستادگی کرده و از مرزهای حق و حقیقت دفاع کند. عاشورا به عنوان مدرسه‌ای از اخلاق و معنویت، به جهانیان آموخت که ذکر الهی، انسان را از ترس، ضعف و وابستگی‌های دنیوی رها کرده و به او عزت، کرامت و پایداری در مسیر حق می‌بخشد.

۲-۱. دوری از نسیان

نسیان یا فراموشی، یکی از رذائل اخلاقی است که انسان را از مسیر فطرت دور می‌سازد و از منظر لغوی، به معنای حذف صورت ذهنی یک موضوع از حافظه و گاه به عنوان کنایه‌ای از بی‌اعتنایی به امور مهم به کار می‌رود (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۶، ص ۲۵۳). وقتی انسان با یاد خداوند زندگی می‌کند، محبت، انصاف و عدالت و اعتنای به امور اجتماع در او تقویت شده و این ویژگی‌ها به عنوان ارزش‌های اخلاقی در جامعه نمود می‌یابد. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (جمعه، ۱۰) که نشان‌دهنده رابطه مستقیم میان ذکر خدا و فلاح و رستگاری انسان و جامعه است. نمونه بارز این امر در هجرت یاران پیامبر (صلی الله علیه و آله) به حبشه و سپس هجرت پیامبر (صلی الله علیه و آله) به مدینه مشاهده می‌شود؛ جایی که ذکر الهی باعث انسجام و وحدت میان مهاجران و

انصار گردید و جامعه‌ای نوین بر پایه عدالت و اخوت شکل گرفت. (نحل ۴۱ و ۱۱۰، توبه ۴۰، حشر ۸-۹) در دوران دفاع مقدس، رزمندگان اسلام با ذکر خدا و خواندن دعاهایی چون زیارت عاشورا و دعای کمیل، روحیه‌ای سرشار از ایمان و ایثار به دست می‌آوردند. آنان با همین معنویت، در سخت‌ترین شرایط جنگی از خودگذشتگی نشان داده و از میهن و ارزش‌های دینی دفاع کردند. ذکر الهی در جبهه‌ها نه تنها عاملی برای آرامش روحی رزمندگان بود، بلکه باعث انسجام و برادری و اعتنای به امور میان آن‌ها می‌شد، به گونه‌ای که ایثار و فداکاری در بالاترین سطح خود نمایان شد. قرآن کریم نیز به صراحت تأکید دارد که ذکر خداوند انسان را از افتادن در دام شیطان و گناه باز می‌دارد: «اسْتَحْذَرُوا الشَّيْطَانَ فَإِنَّ سَاسَهُمْ ذِكْرُ اللَّهِ» (مجادله، ۱۹) و باعث تعالی اخلاق اجتماعی می‌شود و انسان را به سوی جامعه‌ای سرشار از محبت، عدالت و مسئولیت‌پذیری سوق می‌دهد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۸۸) چنان که در تاریخ اسلام و انقلاب اسلامی مشاهده می‌شود، هرگاه جامعه‌ای بر محور ذکر الهی حرکت کرده، توانسته است در برابر سختی‌ها ایستادگی کند و مسیر تعالی را بیماید. از این رو، ذکر الهی را باید به عنوان کلید سعادت فردی و اجتماعی پذیرفت و به آن اهتمام ورزید.

۳-۱. دوری از جهالت

جهالت، یکی از بزرگ‌ترین موانع بیداری فطرت انسانی و رشد اخلاقی است که نه تنها فرد، بلکه جامعه را نیز از تعالی باز می‌دارد. این صفت، به معنای ناآگاهی یا بی‌توجهی به حقیقت وجودی و اهداف الهی است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۰۹) و به صورت طبیعی، انسان را از مسیر معرفت و آگاهی دور می‌کند. تاریخ نشان داده است که هرگاه جامعه‌ای از ذکر و یاد خدا غافل شده، گرفتار انحطاط اخلاقی، جهالت، سستی در ارزش‌های انسانی و بی‌عدالتی شده است. در مقابل، ذکر الهی موجب بصیرت، استقامت و شکل‌گیری هویت اجتماعی مبتنی بر تقوا و عدالت شده است. همان‌گونه که در خطبه‌ها و نامه‌های امام علی (علیه السلام)، ذکر خدا به عنوان یک عامل استحکام و تعالی درونی و اجتماعی انسان‌ها مطرح شده است. (خطبه، ۱۹۳، ۵؛ نامه ۵۳) نمونه بارز تأثیر

ذکر در بیداری اجتماعی را می‌توان در صدر اسلام مشاهده کرد. جامعه جاهلی مکه، گرفتار تعصبات قبیله‌ای، تبعیض طبقاتی و بی‌اخلاقی گسترده بود. اما با ظهور پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ترویج فرهنگ ذکر و یاد خدا، تحولی بنیادین در ساختار اجتماعی به وجود آمد. ذکر خدا که در تعالیم پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله جایگاه ویژه‌ای داشت، سبب شد که افرادی همچون بلال حبشی از بردگی رها شوند و شخصیت‌هایی مانند سلمان فارسی از یک بیگانه به یکی از نزدیک‌ترین اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله تبدیل شوند. این دگرگونی اجتماعی، ریشه در این حقیقت داشت که یاد خدا، انسان را از خودپرستی و اسارت دنیا آزاد می‌کند و به‌سوی ارزش‌های برتر سوق می‌دهد. قرآن کریم در آیه دوم سوره انبیاء «مَا يَأْتِيهِمْ مِّنْ ذِكْرٍ مِّن رَّبِّهِمْ مُحَدَّثٍ إِلَّا أَشْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ» به ارتباط مستقیم بین باورهای مذهبی و رفتارهای فردی و اجتماعی اشاره دارد و بیان می‌کند، عدم توجه به آموزه‌های دینی می‌تواند منجر به جهل و انحراف از مسیر هدایت شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۳، ص ۳۵۴) قوم نوح نمونه‌ای از جامعه‌ای است که به دلیل غفلت از ذکر الهی، در جهالت فرو رفت و به نصایح حضرت نوح علیه السلام توجهی نکرد. قرآن کریم می‌فرماید: «وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ» (هود، ۲۹). حضرت نوح علیه السلام به قومش هشدار داد که نادیده گرفتن ذکر و یاد خدا، آنان را به سرنوشت شومی دچار خواهد کرد. (شیخلی، ۱۴۲۷ق، ج ۴، ص ۴۷۱) همین الگو را می‌توان در تاریخ اسلام مشاهده کرد؛ زمانی که امویان و عباسیان با کنار گذاشتن اصول دینی، گرفتار فساد و استبداد شدند، اما اهل بیت علیهم السلام با تأکید بر ذکر و تقوا، جریان حق را زنده نگه داشتند. در تاریخ معاصر نیز ذکر و یاد خدا نقش کلیدی در تحول اجتماعی ایفا کرده است. انقلاب اسلامی ایران نمونه‌ای از جامعه‌ای است که با تمسک به ذکر الهی، از استبداد و وابستگی‌هایایی یافت. بنابراین، همان‌گونه که در صدر اسلام، ذکر الهی جامعه جاهلی را به تمدن اسلامی تبدیل کرد و در انقلاب اسلامی، مردم را به‌سوی استقلال و اخلاق‌مداری سوق داد، امروز نیز می‌تواند به‌عنوان یک راهکار عملی برای حل معضلات اخلاقی و اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد. برای رهایی از جهالت و بیداری فطرت، انسان باید با یادگیری و تذکر به حقیقت‌ها

و آیات الهی، به نور علم و معرفت دست یابد تا زمینه رشد معنوی، اخلاقی و اجتماعی فراهم شود.

۴-۱. تقویت تقوا و ترس از نافرمانی الهی

عدم اجتناب از گناهان و بی توجهی به دستورات الهی از دیگر موانعی است که انسان را از مسیر فطرت دور می کند و نه تنها شقاوت و بدبختی فرد را به دنبال دارد، بلکه می تواند تبعات منفی گسترده ای برای جامعه نیز به همراه داشته باشد. بر اساس آیات متعدد قرآن کریم، خداوند متعال از بندگان خود خواسته است تا نعمت های الهی را فراموش نکنند و همواره اهل تذکر باشند. این تذکر به عنوان مقدمه ای برای تقوا و خدا ترسی که به عنوان نیاز اساسی بشریت مطرح شده، نقش کلیدی دارد. در آیات قرآن، به ویژه در آیات خطاب به بنی اسرائیل، به عنوان قومی که در بین کفر و ایمان در نوسان بوده و در فراز و نشیب های مختلف قرار داشته اند، خداوند متعال می فرماید: «يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي وَأَمِنُوا بِمَا أُنْزِلَتْ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ» (بقره، ۴۰-۴۱). در این آیه، خداوند نعمت های فراوانی را که به بنی اسرائیل عطا کرده یادآور می شود و آن ها را به شکرگزاری و پرهیز از نافرمانی دعوت می کند. همچنین بر لزوم ترس از خدا و ترک ترس از غیر خدا تاکید می کند و به آن ها می فهماند که تنها با اطاعت از خدا می توانند به سعادت دنیوی و اخروی دست یابند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۰۷). در حقیقت، «وَإِلَّيَّ فَارْهُبُونِ» در این آیه همان معنای «وَإِلَّيَّ فَاتَّقُونِ» را دارد که در سایر آیات قرآن نیز آمده است و در اینجا رهبت و تقوی به عنوان دو مقام از مقامات ترسندگان معرفی شده است. در این راستا، شش گروه از ترسندگان در راه دین وجود دارند که یکی از آن ها تائبین هستند. خوف و ترس در واقع ویژگی توبه کاران و مبتدیان است، زیرا حصار ایمان و سلاح مؤمن، ترس از خداست و هر کس که این ترس را نداشته باشد، ایمان واقعی ندارد (میدی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۲۴). همچنین در آیات دیگری مانند آیه ۴ سوره مائده «وَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ» و در آیات ۱۵۲ و ۱۵۳ سوره انعام، ذکر نام خدا و توجه به امر و نهی الهی به عنوان

مقدمه‌ای برای تقوا و پرهیز از گناهان معرفی شده است. در این آیات، تأکید بر تذکر الهی و یاد خدا در انجام اعمال مختلف به‌ویژه در امور عبادی، بیانگر اهمیت ذکر و یاد خدا به‌عنوان عامل اصلی برای حفظ تقوا و اجتناب از گناهان است که انسان را از غفلت، نسیان، جهالت و گناهان دور نگه می‌دارد و او را به‌سوی آگاهی، تقوا و کمال هدایت می‌کند.

۲. تسکین دل‌ها و ایجاد آرامش اجتماعی

ذکر الهی به‌عنوان یکی از ارکان تربیت معنوی، تأثیر قابل توجهی در ایجاد آرامش و کاهش اضطراب دارد. آرامش حقیقی انسان در گرو پابندی به معنویت و اخلاق است، درحالی‌که فاصله گرفتن از این اصول اساسی می‌تواند زمینه‌ساز بحران‌های روحی و روانی شود. از سوی دیگر، گسترش مادی‌گرایی این بحران‌ها را عمیق‌تر کرده و سلامت روانی را تهدید می‌کند. در این میان، ذکر خداوند نقشی کلیدی در کاهش آسیب‌های روانی ایفا کرده و مانع بروز پیامدهایی چون افسردگی و اضطراب می‌شود. همان‌گونه که قرآن کریم می‌فرماید: «مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ» (جاثیه: ۲۴)، این نگرش محدود، زندگی آنان را به مجموعه‌ای از سختی‌ها و اضطراب‌ها بدل کرده است، به‌گونه‌ای که حتی در لحظات زودگذر خوشی نیز از آرامش بی‌بهره‌اند. قرآن کریم با تأکید می‌گوید که یاد خدا آرامش حقیقی را به قلب‌ها هدیه می‌دهد: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸). اطمینان و سکینه، حالتی خاص و الهی است که تنها در دل پاکان جای می‌گیرد. این آرامش، ایمان را محکم‌تر می‌کند و تقوای انسان را افزایش می‌دهد. این آرامش ویژه، نصیب افرادی می‌شود که به مراحل بالایی از کمال رسیده‌اند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۱، ص ۳۵۳). امام علی علیه السلام بهره‌مندی از این ویژگی را نعمتی الهی برای دوستان خداوند می‌داند و می‌فرماید: «إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا زَيَّنَّهٗ بِالسَّكِينَةِ وَ الْجِلْمِ هِرْگَاهِ خَدَاوَنَدِ بِنْدَه‌ای رَا دُوسْت دَاشْتَه بَاشَد، اُو رَا بَه آرَامَش وَ بَرْدْبَارِی آرَاستَه می‌سازَد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۲۸۸). در مقابل، کسانی که از یاد خدا رویگردان می‌شوند، زندگی‌شان به

تنگی و دشواری می‌افتد: «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا» (طه، ۱۲۴). برخلاف جهان‌بینی مادی که نمی‌تواند رنج‌ها و ناملایمات زندگی را توضیح دهد یا معنای معناداری به آن ببخشد، ذکر الهی به انسان دیدگاهی جامع و الهی عطا می‌کند. قرآن کریم افرادی را که از یاد خدا غافل‌اند، در گمراهی آشکار معرفی کرده «فَوَيْلٌ لِلنَّفَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِّنْ ذِكْرِ اللَّهِ» (زمر، ۲۲). و تأکید می‌کند که تکیه صرف بر ارزش‌های مادی، انسان را از معنویت و آرامش الهی محروم می‌سازد. این غفلت می‌تواند به بحران‌های روحی و اخلاقی، مانند پوچی و اضطراب، منجر شود. در مقابل، ایمان به خدا و یاد او، با ارائه چشم‌اندازی روشن از زندگی پس از مرگ و عدالت آخرت، منبع آرامش و امید بوده و انسان را در برابر سختی‌ها توانمند می‌سازد. ذکر الهی راهکاری مؤثر برای مقابله با بحران‌های معنوی و اخلاقی محسوب می‌شود... (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۴۱۱).

در جامعه‌ای که افراد از دغدغه‌های مادی و اضطراب‌های روزمره رنج می‌برند، یاد خدا می‌تواند به عنوان یک عامل تسکین‌دهنده عمل کند و به بهبود روابط میان افراد جامعه کمک کند. «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد، ۲۸) در زندگی روزمره، بسیاری از مردم با فشارهای کاری، اقتصادی و اجتماعی مواجه هستند. فردی که در یاد خدا غرق است، از این فشارها کمتر آسیب می‌بیند زیرا او به وعده‌های الهی ایمان دارد و آرامش درونی خود را از یاد خدا می‌گیرد. این آرامش فردی به نوعی می‌تواند در روابط اجتماعی نیز منتقل شود، زیرا افراد آرام‌تر و متوازن‌تر در تعاملات اجتماعی خود عمل می‌کنند. همان‌گونه که در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله قلب انسان به سه دسته تقسیم شده است: قلب مشغول به دنیا که همواره در سختی و بلا گرفتار است، قلب مشغول به آخرت که به پاداش‌های بزرگ و درجات عالی می‌رسد و قلب مشغول به خداوند که هم دنیا و هم آخرت و نیز نزدیکی به خداوند را به دست می‌آورد. وابستگی به دنیا باعث ناآرامی، تمرکز بر آخرت موجب تعالی و دل‌بستگی به خداوند، منجر به آرامش، خوشبختی و رابطه‌ای نزدیک با خداوند می‌شود (ابن طاووس، ۱۳۷۶، ص ۳۵). این حدیث تأکید می‌کند که دل‌بستگی به خداوند بهترین راه برای رسیدن به سعادت حقیقی در دنیا و آخرت است. در دوران حکومت امام علی علیه السلام که جامعه اسلامی با چالش‌های مختلفی

روبه‌رو بود، امام علیه السلام بارها به مردم توصیه می‌کردند که ذکر خدا و تقوا را در زندگی خود مدنظر قرار دهند تا بتوانند از مشکلات عبور کنند. در خطبه‌های نهج‌البلاغه، امام علی علیه السلام به تأثیر ذکر خدا در ایجاد آرامش و استقامت در برابر مشکلات اشاره دارند. در یکی از خطبه‌ها، ایشان به مردم توصیه می‌کنند که در مواجهه با مشکلات، به یاد خدا باشند زیرا این امر به آنان آرامش درونی می‌بخشد و از نگرانی‌ها و اضطراب‌ها رهایی می‌یابند (خطبه، ۱۱۰؛ نامه ۳۱). همچنین در دوران انقلاب اسلامی ایران، زمانی که مردم در برابر رژیم شاهنشاهی با مشکلات و فشارهای اقتصادی و سیاسی روبرو بودند، یاد خدا و توکل به وعده‌های الهی باعث شد که مردم در شرایط بحرانی از استقامت و آرامش برخوردار شوند. نماز جماعت و ذکر خدا در مساجد و مراکز مذهبی نه تنها به تقویت روحیه فردی مردم کمک می‌کرد بلکه سبب ایجاد همبستگی و اتحاد میان اقشار مختلف جامعه می‌شد. امام خمینی علیه السلام بارها به این نکته اشاره کردند که در چنین شرایطی تنها اعتماد به خدا و توجه به وعده‌های الهی می‌تواند مردم را در برابر سختی‌ها مقاوم کند (خمینی، ۱۳۸۳، صص ۱۹-۱۸). این تجربیات تاریخی نشان می‌دهند که ذکر خدا در شرایط بحرانی و اضطراب‌های روزمره می‌تواند به عنوان یک عامل تسکین‌دهنده عمل کرده و روابط اجتماعی را بهبود بخشد.

۳. تقویت روحیه همدلی و تعاون اجتماعی

ذکر خداوند نقش محوری در تربیت اخلاق اجتماعی و ایجاد همبستگی میان افراد جامعه دارد. آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» (مائده، ۲) به وضوح نشان می‌دهد که تعاون در امور نیکو، از اصول اساسی جامعه اسلامی است. این اصل نه تنها موجب تقویت روابط انسانی می‌شود، بلکه به تحکیم بنیان‌های اخلاقی جامعه کمک می‌کند. آیه موردنظر، یک اصل کلی و مهم در اسلام را بیان می‌کند که تمام مسائل اجتماعی، حقوقی، اخلاقی و سیاسی را شامل می‌شود. بر اساس این اصل، مسلمانان موظف‌اند در امور نیکو همکاری و همیاری کنند؛ اما همکاری در اهداف باطل، اعمال نادرست، ظلم و ستم به هیچ عنوان مجاز نیست، حتی اگر مرتکب آن فردی نزدیک یا برادر باشد. بنابراین با

احیای اصل تعاون و ذکر الهی در جوامع اسلامی و همکاری بی دریغ با نیکوکاران، صرف نظر از روابط شخصی و قومی و پرهیز از همکاری با ستمگران، بسیاری از ناهنجاری های اجتماعی برطرف خواهد شد (جوادی آملی ۱۳۹۲، ج ۵، ص ۱۲۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۲۵۳).

نمونه های تاریخی متعددی از صدر اسلام و همچنین از دوران انقلاب اسلامی ایران، تأثیر عمیق ذکر الهی بر رفتارهای اجتماعی و همبستگی مردم را نشان می دهد. در دوران صدر اسلام، یکی از برجسته ترین نمونه های تأثیر ذکر خدا در اخلاق اجتماعی، ماجرای «مواخات» یا پیمان برادری میان مهاجران و انصار است. زمانی که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مهاجران را که از مکه به مدینه هجرت کرده بودند، با انصار مدینه پیوند برادری داد، یاد خدا و روح تعاون در میان مسلمانان به اوج خود رسید. این امر نشان داد که ذکر الهی می تواند پیوندهای اجتماعی را تقویت کرده و افراد را به گذشت و همدلی سوق دهد. قرآن کریم در این باره می فرماید: «وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» (حشر، ۹) این آیه نشان می دهد که ذکر خدا و ایمان حقیقی، موجب ایثار و از خود گذشتگی می شود، به گونه ای که انصار، مهاجران را در دارایی های خود سهیم کردند.

نمونه دیگری از تأثیر ذکر الهی در اخلاق اجتماعی را می توان در جنگ احزاب مشاهده کرد. زمانی که مشرکان با اتحاد قبایل مختلف، مدینه را محاصره کردند، مسلمانان در شرایط سخت و بحرانی قرار گرفتند. اما پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با یاد خداوند، صبر و استقامت را در میان یاران خود تقویت کرد. آیه «الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ» (آل عمران، ۱۷۳) بیانگر آن است که ذکر الهی موجب افزایش ایمان و اعتماد به خداوند شد و مسلمانان توانستند با همبستگی و مقاومت، دشمن را شکست دهند. در دوران انقلاب اسلامی ایران نیز نقش ذکر الهی در تحکیم اخلاق اجتماعی و ایجاد همبستگی میان مردم آشکار بود. در شرایط سخت اقتصادی و فشارهای سیاسی، مردم ایران با اتکا به آموزه های دینی و ذکر

الهی، صبر و استقامت خود را حفظ کردند. امام خمینی علیه السلام بارها تأکید می کردند که تنها اعتماد به خدا و توکل بر او می تواند مردم را در برابر سختی ها مقاوم کند. (خمینی، ۱۳۸۳، صص ۱۸-۱۹) در مساجد، جلسات دعا و ذکر باعث ایجاد انسجام میان اقشار مختلف جامعه شد. نمونه بارز این تأثیر را می توان در دوران جنگ تحمیلی مشاهده کرد؛ زمانی که رزمندگان اسلام با یاد خدا و توسل به آیات قرآن، با تمام قوا در برابر دشمن ایستادگی کردند. همچنین، در ایام ماه رمضان، توجه به نیازمندان و انجام کارهای خیر، یکی از جلوه های زیبای تعاون و همبستگی در جامعه اسلامی است. این ماه فرصتی است تا مسلمانان با یاد خداوند، حس نوع دوستی و مسئولیت پذیری اجتماعی خود را تقویت کنند. همان طور که در حدیثی از پیامبر صلی الله علیه و آله آمده است: «أَحَبُّ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ أَنْفَعُهُمْ لِلنَّاسِ؛ محبوب ترین مردم نزد خداوند کسی است که بیشترین منفعت را برای مردم داشته باشد» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۶۴) این حدیث تأکید می کند که ذکر الهی تنها به عبادات فردی محدود نمی شود، بلکه باید در رفتارهای اجتماعی نیز تجلی یابد. بنابراین، با احیای اصل تعاون و ذکر الهی در جوامع اسلامی، بسیاری از مشکلات اجتماعی از جمله فقر، بی عدالتی و تفرقه از بین خواهد رفت. همکاری بی دریغ با نیکوکاران، صرف نظر از روابط شخصی و قومی و پرهیز از همکاری با ستمگران، می تواند جامعه ای مبتنی بر اخلاق و ارزش های الهی ایجاد کند. تجربه تاریخی مسلمانان نشان داده است که ذکر خدا نه تنها فرد را به آرامش و استقامت می رساند، بلکه موجب ایجاد یک جامعه منسجم و اخلاق مدار می شود.

۴. پاسخگویی به نیازهای اجتماعی و تقویت حس مسئولیت

آموزه های دینی اسلام تأکید زیادی بر نقش ذکر در تقویت حس مسئولیت اجتماعی و پاسخگویی به نیازهای جامعه دارند. آموزه های دینی، ذکر را عاملی برای افزایش آگاهی و خودکنترلی معرفی می کنند. کسی که همواره به یاد خدا باشد، در رفتار خود دقت بیشتری دارد و نسبت به حقوق دیگران مسئولیت پذیرتر می شود. آیه شریفه «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» (عنکبوت، ۴۵) نشان می دهد که ارتباط با

خدا از طریق نماز و ذکر، افراد را از فساد و بی‌مسئولیتی دور می‌کند. مضاف بر اینکه ذکر الهی موجب تقویت انگیزه‌های خیرخواهانه می‌شود. علاوه بر این ذکر خدا به فرد یادآوری می‌کند که اعمال او تحت نظارت الهی است. این باور، حس امانت‌داری، عدالت و پاسخگویی در برابر جامعه را تقویت کرده و فساد را کاهش می‌دهد. در نتیجه انسان ذاکر از خودخواهی فاصله گرفته و بیشتر به فکر مصالح عمومی است. این امر باعث می‌شود در برابر مشکلات اجتماعی بی‌تفاوت نبوده و در جهت اصلاح جامعه تلاش کند. نماز از آن روی انسان را از منکرات دور می‌کند و حس مسئولیت‌پذیری را در او تقویت می‌نماید، که ذکر الهی است و اگر نماز را ذکر نامیده‌اند، برای این است که نماز هم مشتمل است بر ذکر زبانی از تهلل و حمد و تسبیح و هم به اعتباری دیگر مصداقی است از مصادیق ذکر، چون مجموعه آن عبودیت بنده خدا را مجسم می‌سازد (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۶، ص ۱۳۶). در نخستین جنگ مسلمانان با مشرکان قریش، جنگ بدر، شرایط به شدت دشوار بود؛ چرا که تعداد مسلمانان بسیار کمتر از مشرکان بود. در این لحظه حساس، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با یادآوری وعده‌های الهی، یاران خود را به استقامت و مسئولیت‌پذیری دعوت کرد: «إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَبَ لَكُمْ أَنِّي مُّمِدُّكُمْ بِالْفِ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُزْدَفِينَ» (انفال، ۹) مسلمانان با یاد خداوند و توکل به وعده‌های الهی، علی‌رغم ضعف نظامی، در این جنگ به پیروزی رسیدند. این نمونه تاریخی نشان می‌دهد که ذکر الهی در بحران‌ها، موجب تقویت روحیه مقاومت و حس مسئولیت‌پذیری می‌شود. در واقعه عاشورا، امام حسین علیه السلام و یارانش در سخت‌ترین شرایط، نه تنها از یاد خدا غافل نشدند، بلکه ذکر الهی را عامل پایداری و انسجام و مسئولیت‌پذیری خود قرار دادند. یکی از بارزترین نمونه‌ها، شب عاشورا است که امام علیه السلام به یاران خود فرمود: «إِنِّي لَا أَغْلَمُ أَصْحَابًا أَوْفَى وَلَا خَيْرًا مِنْ أَصْحَابِي وَلَا أَهْلَ بَيْتٍ أَبَرَّ وَأَوْصَلَ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي» (مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲، ص ۹۱) یاران امام علیه السلام با تکیه بر ذکر و یاد خدا تا آخرین لحظه در برابر سپاه یزید ایستادگی کردند. این ماجرا نشان‌دهنده این است که ذکر الهی حتی در سخت‌ترین شرایط، موجب پایداری اخلاقی، انسجام اجتماعی و تقویت حس مسئولیت‌پذیری می‌شود.

۵. استقامت و پایداری

یکی از فضایل اخلاقی برجسته در آموزه‌های اسلامی، استقامت و پایداری در راه حق، به‌ویژه در مواجهه با دشمنان است. قرآن کریم بر این امر تأکید دارد و یکی از عوامل اصلی پایداری را یاد خدا می‌داند. در آیه ۴۵ سوره انفال آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» خداوند در این آیه به مؤمنان دستور می‌دهد که هنگام رویارویی با دشمن، استقامت ورزند و یاد خدا را در دل و زبان فراوان کنند. واژه «فَاثْبُتُوا» به معنای پایداری و مقابله با فرار از میدان نبرد است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۱۷۱). این پایداری، نیازمند تقویت روحی از طریق «ذکر کثیر» است. آنچه انسان را در میدان‌های سخت، از جمله جهاد، به استقامت وادار می‌کند، حالتی درونی است که از یاد خدا نشأت می‌گیرد. علامه طباطبایی در تفسیر شریف المیزان بیان می‌کند ذکر خدا به معنای حضور خدا در دل و زبان است و موجب تقویت اراده انسان برای غلبه بر وسوسه‌های دنیوی می‌شود. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۹، ص ۱۲۵). میدان‌های نبرد و چالش‌های سخت زندگی، مملو از صحنه‌هایی هستند که دل‌بستگی به دنیا را تقویت می‌کنند. شیطان نیز این دل‌بستگی را با وسوسه‌های خود تشدید می‌کند. از این رو، خداوند دستور به ذکر کثیر داده است: «وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا». امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده، در دعای بیست و هفتم برای مرزبانان اسلام می‌فرماید: «وَأَنْسَهُمْ عِنْدَ لِقَائِهِمُ الْعَدُوَّ ذِكْرَ دُنْيَاهُمْ الْخَدَاعَةِ، وَامْحُ عَنْ قُلُوبِهِمْ خَطَرَاتِ الْمَالِ الْفَتُونِ، وَاجْعَلِ الْجَنَّةَ نُصَبَ أَعْيُنِهِمْ؛ پروردگارا! هنگام رویارویی با دشمن، یاد دنیای فریبنده را از دل این مبارزان بیرون کن، توجه به زرق و برق اموال را از قلبشان دور ساز و بهشت را در برابر چشمانشان قرار ده.» این دعا بر نقش یاد خدا در زدودن وابستگی به دنیا و تقویت انگیزه‌های اخروی تأکید دارد. به همین دلیل، یاد خدا نه تنها توان روحی انسان را افزایش می‌دهد، بلکه آرامش، قدرت و پایداری بیشتری به او می‌بخشد.

در تاریخ صدر اسلام، در واقعه احد و حتی در دوران انقلاب اسلامی ایران، نقش ذکر در تقویت استقامت و پایداری در برابر دشواری‌ها به وضوح دیده می‌شود. در جنگ احد، وقتی مسلمانان در میدان نبرد دچار تزلزل شدند و برخی از صفوف آن‌ها به

هم ریخت، پیامبر اسلام ﷺ و یارانش به یاد خدا و توبه و استغفار روی آوردند و این یاد خدا باعث شد تا آن‌ها دوباره بر دشمن پیروز شوند و در برابر مشکلات ایستادگی کنند. ذکر خدا، در آن شرایط دشوار، موجب شد تا ایمان آنان تقویت شود و دل‌هایشان به دور از دنیاگرایی و فریبندگی‌های آن، تنها به خداوند معطوف شود. در دوران انقلاب اسلامی نیز، تأکید امام خمینی رحمه الله و رهبران دینی بر ذکر و یاد خدا در همه‌ی مراحل مبارزه، به‌ویژه در سخت‌ترین شرایط، باعث شد تا مردم ایران در برابر فشارهای سیاسی و نظامی استکبار جهانی مقاومت کنند. یکی از مهم‌ترین آموزه‌های امام خمینی رحمه الله در این زمینه، نقش ایمان و ارتباط مداوم با خدا بود که باعث تقویت استقامت و همبستگی میان مردم شد. (خمینی، ۱۳۸۳، ص ۱۸) امام خمینی رحمه الله بارها به آیه‌هایی همچون «إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ» (محمد، ۷) اشاره می‌کردند که تأثیر بسزایی در روحیه‌بخشی و تقویت اعتماد به نفس مردم داشت. (خمینی، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۲۹۰) یکی از نکات شگفت‌انگیز درباره ذکر، تقویت روح فرشتگی در انسان است که در این باره آمده است: «يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ» (انبیاء، ۲۰). این آیه نشان می‌دهد که فرشتگان پیوسته به ذکر خدا مشغول‌اند و هیچ‌گاه از آن خسته نمی‌شوند. انسان با استمرار در ذکر، می‌تواند به ملائک شباهت پیدا کرده و روح معنوی خود را تقویت کند (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۷، ص ۵۲۶). در نهایت، ذکر خدا به انسان آرامش، قوت و استقامت می‌بخشد و او را در مواجهه با سختی‌ها و چالش‌های زندگی مقاوم می‌سازد. این امر هم در ابعاد فردی و هم در عرصه‌های اجتماعی و تاریخی، همچون دوران جنگ‌ها و انقلاب‌ها، به‌وضوح مشهود است و نشان‌دهنده نقش کلیدی ذکر در تعالی اخلاق اجتماعی و انسانی است.

نتیجه‌گیری

ذکر، به‌عنوان یکی از آموزه‌های کلیدی در تعالیم دینی، فرایندی پویا و مستمر است که تأثیرات گسترده‌ای بر فرد و جامعه دارد. این مفهوم با کارکردهای عمیق خود در ارتقای اخلاق اجتماعی و ایجاد یک جامعه اخلاق‌محور، نقشی اساسی ایفا می‌کند. نخست، ذکر با پیشگیری از رذائل اخلاقی و فساد اجتماعی، انسان را از غفلت، نسیان و

جهالت بازمی دارد. این ویژگی، موجب می شود تا افراد در مسیر آگاهی و بصیرت حرکت کنند و از آسیب های ناشی از انحرافات اخلاقی مصون بمانند. تقویت تقوا و ترس از نافرمانی الهی نیز از دیگر آثار ذکر است که افراد را به پابندی به اصول اخلاقی و ارزش های الهی سوق می دهد. علاوه بر این، ذکر الهی با ایجاد تسکین در دل ها، نقش مهمی در افزایش آرامش روانی و اجتماعی ایفا می کند. این آرامش، بستری مناسب برای کاهش تنش ها و تضادهای اجتماعی و تقویت همبستگی میان افراد جامعه فراهم می آورد. ذکر، همچنین به تقویت روحیه همدلی و تعاون اجتماعی کمک می کند و با تشویق افراد به همکاری و حمایت از یکدیگر، حس مسئولیت پذیری را در میان آنان تقویت می نماید. در سطح کلان تر، ذکر می تواند به عنوان عاملی برای استقامت و پایداری در برابر مشکلات و چالش های اجتماعی عمل کند. با ایجاد نوعی هویت جمعی بر مبنای ارزش های اخلاقی و معنوی، ذکر به شکل گیری جامعه ای آرمانی کمک می کند که در آن ارزش های انسانی و الهی، محور تصمیم گیری ها و تعاملات قرار می گیرند. در مجموع، ذکر نه تنها ابزاری برای تعالی فردی است، بلکه عاملی بنیادین در تحقق جامعه ای است که بر اساس اصول اخلاقی و معنوی بنا شده و در مسیر رشد و سعادت گام برمی دارد. چنین جامعه ای می تواند الگویی عملی برای تحقق ارزش های اخلاقی و دینی در عرصه های گوناگون اجتماعی باشد.

فهرست منابع

- * قرآن کریم
- ** نهج البلاغه
- *** صحیفه سجاده
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۷ ق). لهوف علی قتلی الطفوف (محقق: فارس حسون کریم). قم: انتشارات دلیل ما.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۳۷۶). محاسبه النفس (محقق، مصحح: شهید ثانی، زین الدین بن علی؛ کفعمی ابراهیم بن علی، چاپ چهارم). تهران: مرتضوی.
- تحریری، محمود؛ نجفی، حسن. (۱۴۰۱). ذکر خداوند و نقش تربیتی آن در هویت‌شناسی و تکامل انسان. فصلنامه تربیت متعالی. (۱)، صص ۸-۲۸.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰ ق). غررالحکم و درر الکلم (محقق، مصحح: رجائی، سید مهدی، چاپ دوم). قم: دار الکتاب الاسلامی.
- جواد آملی، عبدالله. (۱۳۹۲). تسنیم (ج ۵ و ۷). قم: إسرائ.
- حسین‌زاده فرد، فاطمه؛ محمدجعفری، رسول. (۱۳۹۸). نقش ذکر و دعا در سلامتی از منظر آیات و روایات. فصلنامه قرآن و طب، (۹)، صص ۴۴-۴۹.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۳). صحیفه حج (مجموعه سخنان و پیام‌های امام خمینی). قم: مشعر.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۴). صحیفه نور (ج ۴). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، (مصحح: جعفر شهیدی و محمد معین). تهران: دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالقلم.
- شاهنده، آمنه. (۱۴۰۰). نقش تربیتی ذکر و یاد خدا جهت دستیابی انسان به آرامش در قرآن و حدیث، دو فصلنامه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، (۱۴)، صص ۱۸۰-۱۶۵.

- شیخلی، بهجت عبدالواحد. (۱۴۲۷ ق.). اعراب القرآن الکریم (ج ۴). بیروت: دارالفکر.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۰ ق.). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۱، ۸، ۹، ۱۱، ۱۳، ۱۶، چاپ دوم). بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (مصحح: یزدی طباطبایی، فضل الله و رسولی، هاشم، ج ۶، چاپ سوم). تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری (مترجم: ابوالقاسم پاینده، ج ۷). تهران: انتشارات اساطیر.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن (ج ۶). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عمید، حسن. (۱۳۹۰). فرهنگ فارسی عمید (چاپ دوم). ندای ایران: شهرزاد.
- فاضلی دهکردی، مهدی؛ رضوان خواه، سلمان. (۱۳۸۹). بررسی ذکر و یاد خدا به عنوان یکی از شاخصه های انس با قرآن و تأثیر آن در تربیت اخلاقی. دوفصلنامه مطالعات قرآن و حدیث. ۴(۱)، صص ۱۵۷-۱۲۹.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴ ق.). مصباح المنیر (چاپ دوم). قم: هجرت.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۷۵). تفسیر احسن الحدیث (ج ۸، چاپ سوم). تهران: بنیاد بعثت، مرکز چاپ و نشر.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق.). الکافی (محقق، مصحح: غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، ج ۲، چاپ چهارم). تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق.). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد (محقق، مصحح: مؤسسة آل البيت علیه السلام، ج ۲). قم: کنگره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه (ج ۱، ۴، ۵، ۱۲، ۱۳، ۱۷، چاپ دهم). تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- میددی، احمد بن محمد. (۱۳۷۶). خلاصه تفسیر ادبی و عرفانی قرآن مجید (ج ۱). تهران: اقبال.
- نقیب زاده، محمد؛ حسینی، سید علی اکبر. (۱۳۹۹). نقش ذکر در شکوفایی فطرت الهی انسان از دیدگاه قرآن کریم، ماهنامه معرفت، (۲۷۸)، صص ۳۲-۲۳.

References

- * The Holy Quran
- ** Nahj al-Balagha
- *** Sahifa Sajjadiya
- Amid, H. (2011). *Amid Persian Dictionary* (2nd ed.). Tehran: Shahrzad, Nedaye Iran. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda Dictionary* (J. Shahidi & M. Moein, Eds.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Fayyumi, A. (1993). *Miṣbāḥ al-Munīr* (2nd ed.). Qom: Hijrat. [In Arabic]
- Fazeli Dehkordi, M., & Rezvankhah, S. (2010). Analyzing remembrance of God as a key to Quranic intimacy and its role in ethical education. *Journal of Quran and Hadith Studies*, 4(1), pp. 129–157. [In Persian]
- Hosseinzadeh Fard, F., & Mohammad Jafari, R. (2019). The role of remembrance and supplication in health from the perspective of Quran and Hadith. *Quran and Medicine*, 9, pp. 44–49. [In Persian]
- Ibn Ṭāwūs, A. (1996). *Al-Luhūf ‘alā Qatlā al-Ṭufūf* (F. Ḥ. Karīm, Ed.). Qom: Dalil-e Ma Publications. [In Arabic]
- Ibn Ṭāwūs, ‘Alī ibn Mūsā. (1997). *Muḥāsabat al-Nafs* (Zayn al-Dīn ibn ‘Alī & Ibrāhīm ibn ‘Alī Kaf‘amī, Eds., 4th ed.). Tehran: Mortazavi. [In Arabic]
- Javadi Amoli, A. (2013). *Tasnīm* (Vols. 5 & 7). Qom: Esra Publications. [In Persian]
- Khomeini, R. (2004). *Sahifat al-Ḥajj* (Collected Speeches and Messages of Imam Khomeini). Qom: Mashar. [In Persian]
- Khomeini, R. (2005). *Sahifat Nur* (Vol. 4). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Kulaynī, M. (1987). *Al-Kāfī* (A. A. Ghafari & M. Akhundi, Eds., Vol. 2, 4th ed.). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir Nemuneh* (Vols. 1, 4, 5, 12, 13, 17; 10th ed.). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]

- Meybudi, A. (1997). *Summary of Literary and Mystical Exegesis of the Noble Quran* (Vol. 1). Tehran: Eqbal. [In Persian]
- Mufid, M. (1992). *Al-Irshād fī Maʿrifat Ḥujaj Allāh ʿalā al-ʿIbād* (Vol. 2, Al al-Bayt Foundation, Ed.). Qom: Shaykh Mufid Congress. [In Arabic]
- Naqibzadeh, M., & Hosseini, S. A. (2020). The role of remembrance in flourishing human divine nature in the Quranic view. *Maʿrifat Monthly*, 278, pp. 23–32. [In Persian]
- Quraishi Nabavi, A. A. (1996). *Tafsir Aḥsan al-Ḥadīth* (Vol. 8, 3rd ed.). Tehran: Baʿthat Foundation, Printing and Publishing Center. [In Persian]
- Rāghib Isfahani, Ḥ. (1991). *Mufradāt Alfāẓ al-Qurʾān*. Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Shahandeh, A. (2021). The educational role of remembrance of God in achieving peace in the Quran and Hadith. *Biannual Journal of Quranic and Hadith Teachings*, 14, pp. 165–180. [In Persian]
- Shaykhli, B. A. (2006). *Irāb al-Qurʾān al-Karīm* (Vol. 4). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ṭabari, M. (1996). *History of Ṭabarī* (A. Payandeh, Trans., Vol. 7). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Ṭabarsi, Faḍl ibn Ḥasan. (1993). *Majmaʿ al-Bayān fī Tafsīr al-Qurʾān* (F. Tabatabaei Yazdi & H. Rasuli, Eds., Vol. 6, 3rd ed.). Tehran: Nāṣir Khusraw. [In Arabic]
- Tabatabaei, M. Ḥ. (1970). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qurʾān* (Vols. 1, 8, 9, 11, 13, 16; 2nd ed.). Beirut: Muʾassasat al-Aʿlamī lil-Maṭbūʿāt. [In Arabic]
- Tahriri, M., & Najafi, H. (2022). Remembrance of God and its educational role in human identity and development. *Journal of Transcendent Education*, 1, pp. 8–28. [In Persian]
- Tamimi Amidi, A. (1989). *Gurar al-Ḥkam wa Durar al-Kalim* (S. M. Rajaei, Ed., 2nd ed.). Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic]
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qurʾān* (Vol. 6). Beirut: Dar Ihyaʾ al-Turath al-ʿArabi. [In Arabic]